

Egy „kihívó” betűrím

Végre (1976. januárjában) befejeztem *Kálmán király* című történelmi drámámat. Amikor házatad befejezted, nem elégít ki, hogy végigjáród szobáit. Kimész az udvarra, aztán még messzibbre, hogy távolból is lásd: „ami messze van — az is a tied”. Szeretsz rálátni, szereted távlatba vonni. Ilyenkor sok minden letisztul: elült az építkezés zaja, szemhatárod elé nem emelkednek téglarakások, deszkák, gerendák. Így vagyunk mindennel: a *megtisztító távolságban* rájövünk az arányok titkára, a tettek rugóira, a képzettársítások forrására. Most már gondolkodhatunk rajta: mi miről jutott eszünkbe.

Van ebben a színműben egy Káin- és Ábel-párhuzam.

A pillanat elemezhetetlen hőszikra-villanásában ki tudná megmondani: honnan is jön a gondolat? Sokszor olyan csekélység váltja ki, hogy szinte szégyen lenne elmondani: félned kell, hogy primitívnek néznek sznobok, vagy magukat „poeta doctus”-nak tartó férfiak. Vagy épp fordítva: épp mítoszromboló feltűnéshajásznak, avult ízlést pukkasztó fenegyereknek vélnek. Amit az emberek szentnek vagy valami hasonlóknak hisznek (például az ihlet, az alkotás idejét), arról elvárják a *kellően homályos beszédet*. Hallottam már két papot hittételekről roppant józanul beszélgetni, s közben a szolgálóasszony keresztest vetve ment ki: még hallani sem akarta, hogy jelenlétében Istenről olyan száraz hangon szólnak, mintha a téli tűzifaellátás terveit beszélnék meg. Az észérveket, a józan hangot, emelkedettség nélküli stílust, mint valami földönjárót, fenségeshez, titokszerűhöz nem illőt, nem szívesen hallgatják. A *homályhoz méltatlan hang* ez. Így vagyunk saját ötleteink, gondolataink utólagos magyarázataival is. Mégis el kell mondanom, hogy ezt a Káin és Ábel modell-hasonlóságot egy közönséges kis alliteráció sugallta. Az tudniillik, hogy: Kálmán és Álmos, Káin és Ábel. (Az alliteráció csak aláhúzta történetük hasonlóságait: a két hercegi testvér egyike éppúgy a másik életére tör, mint a bibliai testvérek esetében.)

Azt bárki elfogadja, hogy minden hangi összecsendülés is képes bennünk elindítani komolyabb gondolatokhoz, képekhez vezető folyamatokat. Valakinek eszébe juthat erről: „a légy zümmög” ez a metafora: „a lét zümmög”, s máris József Attila „zümmögő idejének” közelében járunk. Persze: az ilyesminek ezenkívül még millió útja-módja van. *Alkotás-lélektanilag* (hiányzó tudományunk!), ha ekképp elemeznénk végig a magyar lírát, sok meglepő dologra jöhetnénk rá. Nyilván: mindez! sok melléfogással, „délibabos” származtatással járna együtt. Nézzük azonban, ha már szóbajött: valóban olyan semmiség lenne a betűrím? Hol a helye? Magányos vagy rendszerben álló? Úgy hiszem: nem nagyot tévedek, ha azt mondom: a betűrím a költészet egyik, az *analógiás formavilágához* tartozó rímalakzat. Mi e formavilág (öntörvényű szellemi univerzum) lényege? Az ismétlés, az ismétlődés, ami a dolgok magasabb összefüggéseit, létezésbeli „jogfolytonosságát” sugallja vagy erről árulkodik, mintegy *immanens* módon is. Ha elfogadjuk, hogy minden tér időt is jelent, akkor az is természetes, hogy az ismétlődés „visszatérő” idő-tereket, tér-időket (résztulajdonságok által) képvisel, illetve ezeket fejezi ki számunkra. Ezek az ismétlődések a művészeti formákon belül egyrészt tükrözői, részint pedig megsejtői azoknak a magasabb összefüggéseknek, amelyeket a világegyetem bonyolult mozgásformái jelentenek. A lírában is az ismétlődés-ismétlés egész rendszerével állunk szemben. Vegyük a költői hasonlatot. A *hasonlatban ismétlés van*: az történik ugyanis, hogy a hasonlított egyik része megismétlődik a hasonlóban. (A hasonlított alanyként viselkedik, a hasonlító pedig állítmányként, mint bármelyik jelzős szerkezet is. A „piros alma” jelzett főnévben nem az alma „lételét”, *vanságát* állítom, hanem azt, hogy „piros”, vagyis a milyenségét, minőségét stb. Tehát mindig

az állítmány vonatkozik az egyedire, a sajátosra, a „különösre”, az *éppen-most-helyzetbe-vetettre*, míg az alany az állagra, a „vanságra”, a szubsztanciálisra. Könnyű ezt megértenünk, ha e művelet „próbájaként” feltesszük a kérdést: mikor lehet egy főnév állítmány? Csak ha meghatározásként, meghatározóként áll: „János ember”. Más nyelvekben: „összetett” állítmányként ez így szerepelne: „János van ember”. Tehát: kopulával, létigével. A melléknév azonban mind az összetételekben, mind a mondatokban meghatározásként áll: „piros alma”, „az alma piros”. Ugyanígy minden hasonlatban — például ebben: „Arca, mint az alabástrom” — a hasonlított alanyként, a hasonlító pedig állítmányként fogható föl. Mert a második — „mint alabástrom” — határozza meg — *visszaütalólag* — az elsőt, amelynek „lételese” tételezve van. Így minden hasonlat alany-állítmányi viszonyként is elemezhető, vagy pedig: e fentieket alacsonyabb szinten ismétlő „jelzős szerkezetként”, például jelzett főnévi viszonyképpen. Mikrovariánsa az egyik a másiknak, a makrovariánsnak.)

Nézzük csak alaposabban az említett hasonlatot: „Arca, mint az alabástrom”. Azt vesszük észre, hogy itt a „fehérség” (ezt *képviseleti* az „alabástrom”) az a tulajdonság, amely mind a hasonlítottban („arca”), mind a hasonlítóban („alabástrom”) jelen van, tehát ismétlődik. A különbség annyi, hogy a hasonlított önmagában nyelviileg — kifejezetten nem tárná föl ezt a tulajdonságot, ezt csupán a hasonlító tárja föl, de ettől kezdve már világos: megismételt *résztulajdonságról* van szó, amellyel a hasonlított éppúgy rendelkezik, mint a hasonlító. *Visszaütalólag* világít rá arra, hogy ismétlődésről van szó. Hiszen valami éppen azáltal lehet „közös tulajdonság”, hogy „nem egyszeri”. Térben-időben nem az. Vagyis: valami ismétlődik későbbi időben. No már most: ezek a költői hasonlaton belüli „ismétlődéskifejezések” (mert végig így értendő) — egy szélesebb, nagyobb összefüggésrendszert sugallnak, sejtetnek vagy rajzolnak ki. Egy egész hierarchikus hasonlósági rendszert. Véletlen lenne az, hogy mindazokban az eszközökben, alakzatokban, módokban, amelyeket egy versen belül találhatunk — tetten érhető az ismétlés-ismétlődés mozzanata? Vegyük sorra: a hasonlatot már láttuk. Alacsonyabb — tehát: hangi — szinten ugyanilyen *részleges* ismétlődés van például a rímekben. A kontrasztnak (ellentétnek) „hangi fokon” a „kancsalrím” felel meg. A költői párhuzamot viszont a közeli-távoli assonáncokkal (a nem tiszta rímekkel) társíthatjuk. A „tiszta rímeket” pedig a *kifejezett* hasonlattal (mert a párhuzam lappangó, rejtett, szemérmes hasonlat, inkább: összefüggésejtés és -sejtetés). A lírai „azonosításnak” is megvolna a rímbeili megfelelője: az „önrím”, például Ilosvai Selymes „vala-valái”. (Ám ezeket a „megfeleléseket” a logikai és a költői formák összevetése után is fellelhetjük. Erről máshol.) A rímeket ilyenformán nyugodtan tekinthetjük virtuális és sejtelmes hasonlatoknak („hangi hasonlatoknak”), „hangi párhuzamoknak”, „ellentéteknek”, „azonosításoknak”. Vagyis a képalkotó, gondolatalkotó formák „embrionális” — hangi — kistestvéreinek. A rím fogalma tehát alacsonyabb fokot kifejező „szinonímája” a hasonlatnak és társainak. (Egyébként minden rokon értelmű szó alacsonyabb vagy magasabb fokú, közelebbi, távolabbi rokonságot, minőséget, értéket stb. fejez ki minden esetben, lásd: közeli és távoli szinonímák esete.)

Az ismétlődés összefüggő versbeli rendszere azonban a képalkotó és hangi formákkal nem ért véget. Hiszen ismétlődés van magában a ritmusban, a szótagszámokban, a sormetszetben, a stórfák azonos sorszámában, a sorvégi rímelhelyezésben. a középrímekben, a betűrímekben, a gondolatritmusban, a refrénszerű megoldásokban, a kép- és szóismételekben stb. Azt vesszük észre tehát, hogy *egy vers az ismétlődések-ismételek hierarchikus rendszerére épül*: ezen belül vannak *rejtett*, és vannak *kifejezett* (látványos) ismételek-ismétlődések (rejtett: például a hasonlat, kifejezett: a betűrím; a rejtett: mindig képi, gondolati, félig elhallgatott; a kifejezett: mindig látványosabb és többnyire hangeffektusokkal járó; ám ugyanakkor rejtettnek — távolinak — fogható föl például a hasonlat mint ismétlés, a tiszta rímhez mint ismétléshez viszonyítva. De kifejezettnek fogható föl például a párosrím mint elhelyezés a kancsalrímrel, mint hangzással rokonítva, mert — noha más minőségek — mindkettő ugyanolyan gyors, közvetlen hangi hatásra, összecsengésre,

illetve utóbbiban ellentétes magánhangzókra stb. épülő *direkt* — látványos — *ismétlődés*. És így tovább). A versben minden „visszatérő elem” ebbe a rendszerbe sorolható és fogható. Ez az *ismétlődés* „együtthangzó rendszert” alkot, amely hol egyenes, hol lappangó harmónia élményét nyújtja. Létrejön így a versen belül egy öntörvényű analógiás rendszer. Ennek minden eleme *segíti-kiegészíti* egymást: alátámasztékul, illetve betetőzőül szolgál. Ezek az „ugyanaz alacsonyabb, közbülső és magasabb szinten”-ek és „ugyanaz látványos és lappangó szinten”-ek adják az együtthangzást, együttgondolást, együttérzést (vagy szimpátiát, vonzalmat; a vonzódást a nekünk kellemeshez). Ám maga a „*déja vu*”: a „*mintha már láttam, megéltem volna*” is *ismétlődésérzékenységünket* fejezi ki. A kötöttség — *ismétlődés*, az *ismétlődés maga az érték*, illetve *érték*: az *ismétlődés felismerése*.

Ám nézzük a rímeket közelebről és mélyebben (nem külsőleg, mint általában szokás).

Minden rímbebeli együtthangzás hajlamos azt sugallni (intuíciónk számára), hogy rímhívó és rímfelelő között MINTHA valami jelentésbeli titkos rokonság is, rejtett lényegi összefüggés is lenne, nem csupán hangi. Metafizikai dimenziókat képes megnyitni. Ha a köznapi beszédben egy-egy véletlen szóösszecsendülés bukkan föl, vagy nem vesszük észre, vagy pedig elmosolyodunk, hiszen az *akaratlan rím komikus*, mindennapjaink nyelvében természetellenes. (Komikumát az össze nem illés adja: az emelkedettebb — szakrálisabb — versformába illő rím beletéved a „*kulinárisba*”, „*konyhai nyelvünkbe*”. Ezzel komikus kontraszt ugrik elénk.) Ha viszont tudatosan a sor végére illesztjük a rímet, vagy a ritmikus soron belülre, de ha csak egy jól tagolt sorba is helyezzük — *esetlegessége megszűnik*, mert egy összeillő, együtthangzó rendszerbe: „eredeti közegébe” kerül. Itt már *mintha* szükségszerű, törvényszerű lenne az, ami amott esetleges és suta volt, mert itt evidenciává nő: kiugratott, kiemelt, kitüntetett, különélete is megvillan, noha az egészet is szolgálja. A *mindennapi beszéd szavai többek között épp a rímek által ugranak át a nagyjából nivelláltból a „kitüntetettségre”* (elvegyülés és kiválás, mint egymást hullámzóan követő, kiegészítő folyamatok). Mindezt leginkább az úgynevezett „*rímversekben*” lehet nyomon követni. Rímversek azok a rímek, amelyek egyedül alkotják a strófát, vagy magát az egész verset is. Leírom e két sort:

*Lézengő
lét-zengő!*

Túl azon, hogy értelmileg meg tudom fejteni (mondjuk: egy kóbor poétáról van szó, ki az élet dicséretét zengedezi stb.), túl tehát a lehetséges értelmezéseken, valami furcsát veszek észre: e rímpár olyan erős kohéziót hoz létre, mely szinte szétéphetetlenné teszi. Ez onnan van, hogy a két rím magában hordja az „*egészet*”: ezt a jelentést, hangulatot fellazítani nem lehet, mert ehhez el kell tüntetni magát az egész „*formációt*”. Míg egy hosszabb rímes sort viszonylag könnyen tudunk értelmében, jelentésében, hangulatában nagyjából megtartva rímesen átfogalmazni. Rög-tönözünk ismét valamit:

*Ment, hogy vegyen vásárfiát
S hozott hátán istennyilát*

Fogalmazzuk át erre:

*Venni indult a vásárba
S mennykővel jött a hátába*

Itt nem szűnt meg a nagyjából azonos — tehát: nagyon hasonlító — értelem, hangulat, noha módosult, nem szűnt meg, mert az új variánshoz „*volt miből gazdálkodnunk*”. A „*rímversben*” viszont soha nem lehet a szó, a tartalom, hangulat megőrzésével rímessé átalakítani két sort. Hacsak nem új rímverset írunk a két színező szinonimáiból. A fenti hosszabb sorú versben az első változat „*istennyilája*” tágabb

értelmű ugyan, mint a „mennykő”, hisz azt úgy is lehet érteni, hogy „nem hozott semmit” (lásd: „hoztam egy istennyilát!”), míg emezt olvasva inkább arra kell gondolnunk: vihar tört ki, villám sújtotta, mégis: a másodikban sem szűnik meg a vers: módosul, tágul; szűkül ugyan értelmezhetősége, de nagyjából azonos marad. A *rím-versben ugyanaz a dilemma áll elénk, mintha atomfizikusok volnánk: hogy osszuk-hasítsuk ezt tovább?* Tehát minél hosszabb a sor, annál nagyobb az ismétlés, a hasonló variánsok megteremtésének lehetősége, valószínűsége. Minél rövidebb ez a lehetőség, annál kisebb vagy egyenesen lehetetlenné lesz, mert „eltűnik” (?) anyagunk. (Csak szinonimákban folytatható.) Íme, a költészet elemzéséből is juthatunk az atomfizikáéhoz hasonló problémákhoz, gondolatmenetekhez és fordítva. A rím tehát eleve az elrendezettséget, nemesetlegességet sugallja, ha eredeti ismétlődési rendszerébe kerül, amelyben kiegészít és amelyben kiegészítik. Ne feledjük: az ismétlődés mint olyan, maga is a nemesetlegest fejezi ki, hiszen azt, ami „csak egyszer” (?) fordul elő, csodának vagy véletlennek vagyunk hajlamosak felfogni. Persze: a véletlen meghatározása ennél jóval bonyolultabb s némiképp más is. „Ami ismétlődik — nem lehet véletlen” — szoktuk mondani, eléggé jogosan. Meg ezt: „Nem lehet véletlen ez a hasonlóság”. Vajon miért? Mert a hasonlóságban már eleve ismétlődés foglaltatik (ezt már láttuk).

Ezt a lírai ismétlődési rendszert vizsgálva eljuthatunk az ősköltészet, a rituális (szertartásköltészet) idejéig. Ennek a költészetnek az úgynevezett „varázsszavai” ismételt szavak. Mögöttük — rekonstruálható — pszichikai okok, hiedelmek, sejtelmek is lappanganak nyilván. A varázsszavak gyakori ismétlése mögött az a hiedelem is ott van, hogy a Nagy Szellem jobban megérti, meghallja, emlékezetébe vési és meghallgatja az ismételt szót, mint a nem ismételtet. Hiedelem, mondtuk. De csak ami a Nagy Szellemet illeti, mert az már, hogy valamit, ami ismétlődik, jobban megjegyzünk, emberi tapasztalat. Az ismétlés ugyanakkor az önszuggesztíót is segíti, az egyszerűség nem. A varázsló, a mondó ismétléssel inkább bele tudja magát lovalni-hergelni a szertartásba (lásd: sámánizmus stb.). Jobban meg tud „táltosodni”. (A gyermek álomba ringatása is az ismétlésen alapszik: a ringatáson és bizonyos ritmusú, hangerejű kísérő szövegen.) Nézzük csak, *milyen pszichikai folyamat megy végbe az ismétlés eseteiben*. Ha egy szót csak egyszer ejtünk ki, a hallgató kénytelen az értelmére figyelni, a beszélő is (hisz éppen fogalmaz). Tehát a szó jelentése van *előtérben*. Az egyszerű ejtés az éberséget ösztönzi, hogy el ne szalasszuk az értelmét stb. Ilyenkor a tudat *értelmileg feszült*: készenlétben van. Azt veszem észre, hogy minél többször ismétlem ugyanazt a szót, annál érzékletlenebb vagyok a jelentésre (hiszen már tudom, mint jelent), így értelmem teljesen „elalszik”: viszont annál érzékenyebbé válok a szó hangszínére, magasságára, erősségére, hangulati „holdudvarára” stb. A szó megszűnik hatni rám, mint valami „értelemmel” bíró és már „érzelemmel” veszem magamhoz. Az *érzelmi feszültség* lép elő. Miért ismétli ezt annyiszor? — kérdem és beleborzongok: sejtelmem dolgozni kezd. Pláne, ha suttogva kezdi, aztán erősségben mind főnnebb megy vagy hullámszik. Továbbá: azt, hogy egy-egy szót olykor kétszer is el kell mondani — megszoxtam a mindennapjaimban: valaki először nem hallja jól — szavamat megismétlem. Ez természetes. Ez még a nyelv legáltalánosabb értelmi-közlő-informáló funkciójához tartozik. Ám a fenti esetben átlendültünk a nyelv sejtelmi (vagy olykor misztikus) közlő funkciójába. Az „indulat nyelvébe”. Ezt az „információt” már csak indulatilag lehet magunkhoz venni. Ha egy szót tíz-hússzor ismétlünk el — ez már nem természetes. Persze, itt *bizonyos helyzetben* ejtett szavakról van szó. A sokszor is ismételt szó már rendkívüli állapot, kiugró helyzet: ez már betegség, halál, tragédia, kivételesség vagy ami ehhez közeli: a „természetfeletti” való beszéd. Márpedig az ősember „démonokkal” (a természetfelettiakkal) hogyan is beszélne másképp varázslója tolmácsolásán keresztül, mint éppen „természetellenesen” (feletten), sokszorozással, idegtépő ismétléssel. Az őskori ismétlési „technikának” lehetett egy még ravaszabb „műhelytitka” is. A varázsszavak szinte mindig (értelmileg) érthetetlen szavak voltak. Amelyek azonban hangi hasonlóságukkal jelentésszerű szavakra emlékeztettek.

Vagyis eleve kényszerítették a hallgatót, hogy ésszel ne is közeledjék hozzájuk, csakis indulattal, sejtelemmel. Az „indulati megértés” szférájába kellett lépni. (Ezzel nagyon is analóg a keresztényi *hitmeghatározás*, amely szintén az „indulati értés”-en alapszik, akárcsak ez az ősbib varázslótechnika.) Aztán meg: a *rögtönző* többet ismétél, az ismétlés szusszanót vagy a gondolatnak, erőt merít a továbbgondoláshoz, fölkészül az újabb mondatokra, az ismétlés időnyerés egy régi, már megélt idő visszaközése által, melynek alapjáról új időbe léphetek. Gondolj a szónoki ismétlésre. Erőt is ad a továbblendüléshez, közben lezár egy beszédszakaszt és egy új kezdődik. A „bevezetés—tárgyalás—befejezés” a szónoki beszéd kiharított szelete, akár a dal képlete: A—B—A. Egy kis *kör* — zártság — megteremtése ismétlés által. Némiképp a dráma hármas tagolása is hasonló.

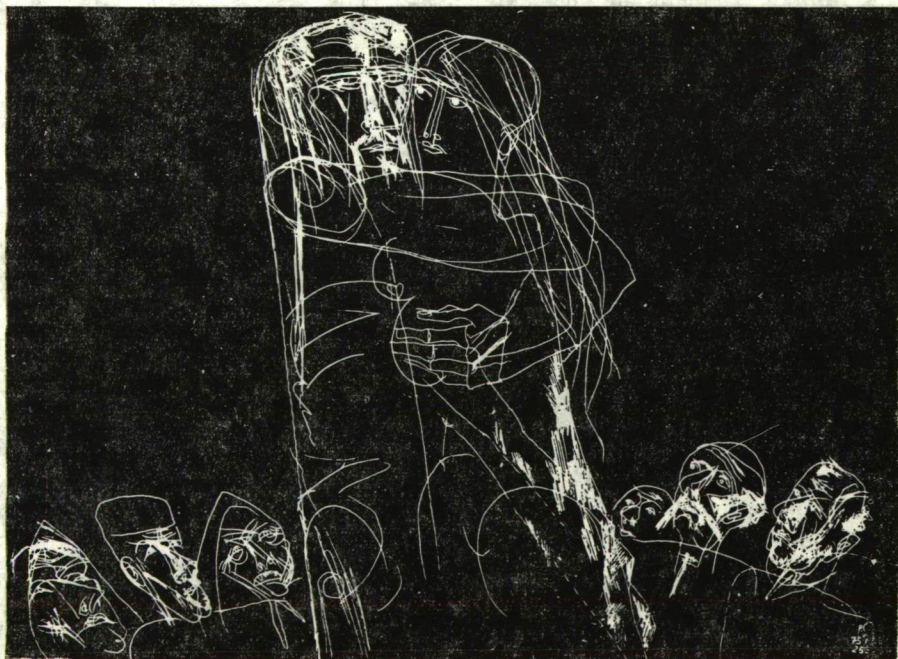
Figyeljük csak meg ezt a bonyolult hatáskomplexust. Az érthetetlen szót egyszer mondani nem jó, mert akkor hajlamosak vagyunk azt hinni: nem jól értettük azt, ami valójában értelmes szó. Sokszor ismételni viszont azt jelenti: „megértjük, hogy nem értjük”, viszont ismétlődése (plusz a szertartás hangulata, hagyománya, a helyzet stb) arra kényszerít bennünket, hogy mégis elfogadjuk, mert az ismétlődés egyben nyomatékosítás is, az ismétlődő kényszerképzetyszerűen ragad belénk, az ismétlődő „nem lehet véletlen”, az ismétlődés szükség- és törvényszerűt fejez ki. Ismétlés által még maga a köznapi nyelv is „különösebbé”, „titokszerűbbé”, „kivételesebb nyelvvé” alakulhat, legalábbis elindul, hogy azzá legyen. A varázsszóismétlés tehát amilyen primitív, épp olyan rafinált hatású technika. Egy valóságos tapasztalat talajáról indít, hogy aztán fölrepítsen az irracionális régiókba és a „feltétlen elfogadás” rabjává tegyen. A *varázsszó* „kifutó pályája” az az emberi tapasztalat, amelyet a fontos, egyszer-kétszer megismételt, hangsúlyozott szavakról mondtunk. Csak azt ismétéljük, amit nem értünk, vagy nem értenek, vagy amit fontosnak tartunk, hogy jól bevessék. Tehát egy valóságos tapasztalatra — az ismétlésre — alapozza, ahhoz kapcsolja azt, ami viszont már „értelmetlen”: a varázsszót. Egy régi tapasztalat reflexkötegrére épít, ennek „edényébe” önt új folyadékot. Egy eredetileg boroshordó, ha nincs benne folyadék — elszárad. Ám ha nem bort, de vizet öntünk bele, ami szintén folyadék — nem hull szét. E „reflexköteg” bizonyos értelemben éppoly tudattalan már, tudatelőtti vagy épp utáni, mint a hordó: ha tartalma van, mindegy, milyen minőségű — továbbélhet. Az említett „technika” tehát azzal, hogy úgy kezeli az értelmetlent, mintha az értelmes lenne (megismétli, aláhúzza, nyomatékosítja) — az „értelmetlen” (a varázsszöveg) az „értelmes” álsruhájában lép föl. Az irracionális (értelemmel fel nem fogható, értelmén túli-felüli) a hihető *inkognitójába* kerül egy pillanatra: úgy viselkedik, mintha „értelmes” lenne. Az ismétlés ugyanakkor a rendkívüliséget, a súlyt, a fontosságot is alkalmas kifejezni. Ha valamit csak egyszer kérek — ez még nem árul el nagy szükségét. Ha egy karéj kenyérért csak egyszer szólok — még nem tudatosul, hogy nagyon éhes vagyok (hacsak nem *kiáltom*: az ismétlés viszont ugyancsak az intenzitást növeli s ha az ismétlés ráadásul még hangerős, s pláne fokozó — úgy ez a szükség méginkább tudatosul). Ha egy embertömeg „kenyeret és munkát” kér — sohasem egyszer ismétli el: ez az ismétlés húzza alá az „egyetemes szükségét”, a „nagy éhséget”, a „tömeggességet”, amely nem lehet véletlen (hiszen „nem egyszeri”). Egy ilyen tüntető tömeg „átörökölte” ugyan ezt az ősi ismétlési formát, csakhogy a forma elveszítette egykori vallásos, szertartásbeli, misztikus tartalmát: *az ima, a könyörgés helyét átvette a „követelés”*. Tehát itt is egy valamikori transzcendenshez kapcsolódó forma (amiről láttuk: eredetileg emberi tapasztalaton nyugszik) humánus tartalommal való újratöltésének lehetünk tanúi. Mert a tartalma lehet meghaladott a formának, attól még a forma továbbélhet, mert az emberi pszichére *általában* alapoz. Az Ismétlés-Ismétlődés képes tehát a Nagy Hiányt kifejezni, a Nagy Szükséget. Hiszen, ha a valóságban meglenne, amit óhajomban elismétlek, nem lenne szükség ismétlésre. Ilyen értelemben elmehetünk addig, hogy: *az ismétlés maga is az ismétlést igényli*. (Lásd: A vándorlír című tanulmányom a 60-as évekből.) A „munkát és kenyeret” ismételt jelszó a munkaadás, a kenyéradás folytatását, ismétlését igényli. Nem igé-

nyelnénk annak ismétlését, amiről már nem volt kellemes vagy elég kellemes saját vagy vélt tapasztalatunk. Az „ismételt szó” az „ismételt valóságot” kívánja vagy fejezi ki. A jó hagyományt is azért ismétlem, mert létszükségletem. Az anyanyelveket is azért tanulják meg ismételten a nemzedékek, mert anyanyelvekre szüksége van az emberi közösségeknek, a világnak, nem csupán a „változatos univerzum”-igény miatt (mert ez igény is) nem is csupán azért, hogy „több nyelv többet lát”, többet fejez ki, s részint mást is, más árnyalatot, netán más ismeretelméleti szemrést, hanem azért is, mert a létfenntartás és a fajfenntartás alapvető emberi aspirációit át- meg átszövi, kiegészíti, segíti a megismerő-közlő-önkifejező törekvés, e felzárkózó harmadik alapvető: az anyanyelv, a megismerőigény, a „megismerve megmaradni” parancsa. (Ez utóbbiban a nyelv, tudomány, művészet játsszák a főszerepet, míg az előbbieken a táplálkozás, a termelés, elosztás, hagyomány, önvédelem, család, szervezethez, nemiség stb.)

Tegyük még hozzá, hogy az ősi varázslatok ismétlései, ismételt szavai, mondatai azt jelentik, hogy az isteneket ezzel már eleve antropomorffá, emberszabásúvá teszik. Hiszen: az egész ismétlés abból indul ki, hogy az ember jobban figyel arra, ami ismétlődik, mint arra, ami nem. Nos: ha ugyanezt a memorizálási módot tulajdonítjuk az „emberfeletti lényeknek” is — ez azt jelenti, hogy felteszem: ugyanúgy viselkednek, mint az emberek. Memorizálni, emlékezetbe vésni csakis ismétléssel lehet; láttuk: az analógiák találása sem más, mint az ismétlődők megtalálása. Az „ismétlés a tudás anyja” mondást azonban úgy is lehet és kell értelmezni: a tudás nem más, mint az ismétlődők felfedezése és megjegyzése. Az ismételtetés megtelepedése.

Lám csak: milyen „kihívó” is volt az a kis betűrím. Messzire viheti az embert. Tudatunk vegykonyhájában a csupán hangi módok is képesek mélyebb összefüggéseket, analógiákat megidézni.

(1976. február)



ILLUSZTRÁCIÓ ILLYÉS GYULA DUPLA VAGY SEMMI CÍMŰ DRÁMÁJÁHOZ